

ЯРОЦЬКА М. В.,
молодший науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових
наук України)

УДК 347.13

АНАЛІЗ СТРУКТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ЕЛЕМЕНТАМИ ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті проведено аналіз наукових положень стосовно характеру структурних зв'язків між елементами юридичного складу – підстави виникнення майнових цивільних правовідносин. Проаналізовано юридичну процедуру як одну з форм об'єктивації юридичного складу в правовій реальності.

Ключові слова: юридичний склад, юридичний факт, умови, цивільні правовідносини, процедура, стани.

В статье проведен анализ научных положений относительно характера структурных связей между элементами юридического состава – основания возникновения имущественных гражданских правоотношений. Проанализирована юридическая процедура как одна из форм объективации юридического состава в правовой реальности.

Ключевые слова: юридический состав, юридический факт, условия, гражданские правоотношения, процедура, состояния.

The article is devoted to consideration of scientific provisions concerning character of structural relationships between elements of juridical composition – cause of material civil relationships establishment. Procedure as mean of formation juridical composition in law reality is analyzed.

Key words: juridical composition, juridical fact, conditions, legal civil relationships, procedure, situation.

Вступ. Юридичний склад як сукупність елементів, що спричиняє настання визначених законом або цивільно-правовим договором правових наслідків, зокрема у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, являє собою системне утворення. Його основна відмінність від одиничного юридичного факту полягає у тому, що необхідний учасникам цивільних відносин правовий результат породжує настання саме сукупності визначених законом чи договором елементів досліджуваного системного утворення, що виключає можливість досягнення такого результату у разі настання однієї дії чи події, яка являє собою лише один із його елементів. Як зазначається в літературі, особливістю юридичного складу як системи елементів є також те, що він може розкривати не лише статичні ситуації, але і ситуації, що розвиваються [1, с. 50]. У такому разі існування певного алгоритму формування зв'язків між елементами складу дає змогу розкрити динамічні аспекти правової реальності.

Вагомий внесок у розвиток цієї частини вчення про юридичні склади було здійснено радянськими правниками О.О. Красавчиковим «Юридичні факти в радянському

цивільному праві» (1958) та В.Б. Ісаковим «Фактичний склад у механізмі правового регулювання» (1980) та «Юридичні факти в радянському праві» (1984). Серед сучасних вітчизняних вчених цьому питанню присвячували увагу, зокрема Г.М. Чувакова «Юридичні факти, юридичні склади та їх дефекти» (2009), А.В. Коструба «Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин» (2014), О.О. Отрадна «Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань» (2014), М.Д. Пленюк «Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин у механізмі правового регулювання» (2016), О.А. Явор «Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції» (2016) тощо.

Незважаючи на наявність постійного інтересу до розгляду юридичних складів як підстави настання визначених законом або договором правових наслідків, питання специфіки структурних зв'язків між його окремими елементами залишається актуальним, зокрема через те, що після В.Б. Ісакова постановка та розгляд цієї проблеми в сучасних дослідженнях не здійснювались.

Постановка завдання. З огляду на стан дослідженості окресленої проблематики метою статті є здійснення аналізу специфіки структурних зв'язків між елементами юридичного складу як підстави виникнення майнових цивільних правовідносин із позицій усталених наукових положень і результатів сучасних наукових розробок, пов'язаних із цим питанням.

Результати дослідження. Підхід до визначення видів структурних зв'язків між елементами юридичного складу, запропонований В.Б. Ісаковим, охопив практично всі можливі ситуації, у зв'язку з чим справедливо знайшов підтримку більшості правників. З огляду на це напрям подальшого розгляду специфіки структури юридичних складів може бути заданий саме в контексті аналізу відповідних наявних наукових положень. Відомі три основних типи зв'язків між структурними елементами юридичного складу.

Перший тип юридичних складів характеризується тим, що для спричинення бажаного для учасників відповідних цивільних відносин юридичного наслідку необхідне одночасне існування всіх елементів, при цьому послідовність їх накопичення не має жодного значення. Цей тип зв'язків між елементами юридичного складу, видається, є найпростішим, оскільки закон не встановлює вимог до накопичення цих елементів у певній послідовності. І все ж звернення до конкретних прикладів, наведених із цього приводу в юридичній літературі, дає змогу побачити, що такий тип зв'язків стосується елементів складу, що накопичуються до настання ключової обставини – юридичного факту, який і призводить до визначеного наслідку, тобто є способом упорядкування умов настання основного, визначального юридичного факту у відповідному юридичному складі. Це слідує і з прикладів, запропонованих В.Б. Ісаковим. Зокрема, з цього приводу правник-теоретик наводив положення ч. 1 ст. 31 Виправно-трудового кодексу РРФСР 1970 р. (розконвоювання осіб, позбавлених волі), зазначаючи, що елементами відповідного юридичного складу є наявність виключних обставин, необхідність розконвоювання за характером робіт, тверде становлення засудженого на шлях виправлення, відбуття засудженим певної частини строку покарання [1, с. 49]. У той же час вбачається, що відповідні обставини є нічим іншим, як певними юридичними станами – умовами настання юридичного наслідку, оскільки зазначеним нормативним положенням передбачалось, що за наявності відповідних обставин засудженому могло бути дозволено пересуватись за межами відповідної установи без конвою [2], що і є розконвоюванням. З цього ми можемо робити висновок, що відповідні обставини є умовою юридичного факту – надання дозволу. Тим більше, що сам вчений зазначав, що юридичними фактами в межах юридичного складу відповідні обставини стають через те, що норма права пов'язує з їх наявністю певні юридичні наслідки, через що вони не можуть не бути юридичними, і, крім того, до завершення формування складу ці факти можуть бути визнані потенційно юридичними [1, с. 66–67]. Тобто в аналізованому структурному зв'язку передбачається, що відповідні обставини можуть і не спричиняти певних проміжних юридичних наслідків, тобто являти собою умови настання основного, визначального юридичного факту.

Як аналогічний цивільно-правовий приклад такої побудови елементів у межах юридичного складу можна навести ситуацію, описану в постанові Вищого господарського суду України від 6 листопада 2013 р. у справі № 910/6303/13, в якій суд, зокрема, зазначив, що реалізація права кредитора на притримання здійснюється за наявності юридичного складу, який охоплюється сукупністю наступних юридичних фактів: а) існування цивільно-правових відносин між кредитором і боржником, на підставі яких річ знаходиться у законному володінні кредитора (основне зобов'язання, яке забезпечується); б) законність володіння річчю; в) факт порушення боржником основного зобов'язання [3]. Як справедливо зазначила в контексті порушеного питання А.С. Жила, притримання – це право, а не обов'язок кредитора. Тому скористатись ним або ж ні – залежить від волевиявлення кредитора [4, с. 195]. Отже, відповідних обставин без акта правореалізації недостатньо для виникнення акцесорного зобов'язання притримання між кредитором та боржником, а тому всі наведені обставини є умовами такого основного, визначального правового акту, який і являє собою юридичний факт.

У контексті аналізованого типу зв'язків між елементами юридичного складу необхідно зазначити, що юридичний стан, з огляду на свою природу, може бути наслідком певного юридичного факту або його умовою. Юридичний стан варто розглядати як свого роду проміжний етап між розвитком різних правових моделей причинно-наслідкового зв'язку, наслідок об'єктивації однієї правової моделі й умову існування іншої.

Наведене дає змогу підтвердити, що ключовим моментом у накопиченні юридичного складу, як правило, є юридичний факт (дія або подія). Саме настання основного, визначального юридичного факту забезпечує завершення накопичення юридичного складу.

Другий тип зв'язку між структурними елементами юридичного складу є більш складним, оскільки передбачає їх накопичення в певному порядку. Прикладом такого накопичення елементів юридичного складу можна вважати порядок укладення цивільно-правового договору, що призводить до виникнення майнових цивільно-правових відносин. Як зазначав О.С. Іоффе, сама по собі оферта не породжує договірних відносин, але як один з елементів визначеної законом правової підстави їх виникнення оферта зумовлює виникнення можливості наладження цих відносин. Той, кому адресована оферта, ще не набуває конкретних прав та обов'язків, однак він може набути їх, якщо акцептує оферту. Таким чином, у той час як повний склад зумовлює виникнення прав та обов'язків, його частина, що настала, створює лише можливість для їх виникнення [5, с. 123].

У контексті наведеної моделі структурних зв'язків виникає питання, пов'язане з розглядом його елементів виключно як юридичних фактів: у чому ж полягає трансформаційна властивість кожного факту? Його осмислення в сучасній літературі призвело до формування такого пояснення цієї ситуації: поява одного елемента відкриває юридичну можливість для подальших і так далі, доки не будуть накопичені всі елементи фактичного складу. Тобто саме у зв'язку з тим, що настання однієї обставини відкриває можливість для настання іншої, ці обставини і називаються юридичними фактами [1, с. 67; 6, с. 46].

З іншого боку, такий порядок накопичення елементів юридичного складу є нічим іншим, як юридичною процедурою, для якої характерна сукупність певних ознак. Зокрема, вона закріплена в нормативних актах, являє собою нормативно встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, охороняється від порушень правовими санкціями й орієнтована на досягнення певної мети, тим самим гарантуючи правомірність та результативність юридичної діяльності. З цього приводу в теорії права виокремлюють так звані «матеріальні процедури», що можуть мати два види: 1) процедури позитивного застосування (наприклад порядок реалізації громадянами права на пенсію); 2) процедури, не пов'язані з правозастосуванням, що характерні для цивільно-правового регулювання (порядок укладення договорів, виконання зобов'язань тощо) [7, с. 259, 261]. Видається, відмінністю між ними є те, що перші пов'язані з актами правозастосування, а другі – з актами правореалізації. Водночас, на наше переконання, не варто відкидати можливість існування змішаних процедур, що охоплюють етапи, пов'язані як із

правореалізацією, наприклад, укладення цивільно-правового договору, так і з актами правозастосування, що пов'язані з участю органів державної влади або місцевого самоврядування в процесі спричинення певного юридичного наслідку, наприклад, державна реєстрація прав, що виникли з договору. З огляду на зазначене постає ще одне питання: чи можна взагалі розглядати всю процедуру, наприклад, емісію акцій як юридичний склад або складний юридичний склад [8, с. 46]? Адже очевидно, що в такому разі має місце реалізація поступових етапів розвитку правової ситуації, які можуть не мати самостійного значення у відокремленні від інших стадій. Зокрема, на прикладі з емісією облігацій можна простежити порядок виникнення позикових правовідносин між емітентом та першими власниками цінних паперів. Аналіз цього процесу і його умовне розбиття на стадії було здійснено М.Ю. Міндарьовою. Вчена умовно виокремлює чотири його стадії: 1) прийняття рішення про розміщення облігацій та здійснення підготовчих дій; 2) реєстрація випуску облігацій та присвоєння їм міжнародного ідентифікаційного номера; 3) вчинення дій із забезпечення обслуговування випуску облігацій та затвердження результатів розміщення; 4) реєстрація звіту про результати розміщення облігацій та її оформлення.

При цьому, на думку вченої, кожна з наведених стадій характеризується окремими етапами, що характеризуються певним змістом. Зокрема, на першій стадії емітент приймає рішення про розміщення облігацій, складає необхідні документи за обраними видами облігацій (проспект емісії або умови розміщення) та укладає попередні договори з андеррайтером (у разі потреби), а також із депозитарієм щодо обслуговування емісії цінних паперів. Завершується перша стадія подачею до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку документів для реєстрації випуску облігацій. Друга стадія емісії характеризується діями виключно зазначеної Комісії, яка, отримавши документи від емітента, реєструє проспект емісії, видає тимчасове свідоцтво про реєстрацію випуску облігацій та присвоює їм міжнародний ідентифікаційний номер [9, с. 82–83], і так далі. Таким чином, окреслена комплексна процедура характеризується тим, що має чітку стадійність, за якої лише завершення попередньої стадії визначає можливість переходу до наступної.

У той же час не можна не звернути увагу на те, що такі дії, як прийняття рішення про розміщення облігацій та здійснення підготовчих дій, реєстрація випуску облігацій та присвоєння їм міжнародного ідентифікаційного номера тощо, не породжують юридичних наслідків у відриві від усього процесу. Ці дії є частиною більш складної процедури, лише завершення якої спричиняє наслідок у вигляді виникнення відповідних правовідносин.

Із цього приводу В.В. Гордєєв обґрунтовано зазначає, що вирішення поставленого питання залежить від конкретних обставин, мети, цілей та об'єкта дослідження. Зокрема, якщо фактичний склад містить кілька юридичних фактів, то кожен із них породжує проміжні правовідносини, проте якщо об'єктом дослідження виступає фактичний склад, а не юридичний факт, то й наслідки за загальним правилом буде мати лише завершений склад [10, с. 49].

Водночас, якщо ми включатимемо у склад не лише причину визначеного наслідку, а й кілька моделей причинно-наслідкових зв'язків, які передують їй, що і характерно для складних багатостадійних процедур, то, крім того, що ми значно збільшуватимемо сам склад, ми маємо включати в нього цілі процедури, реалізація яких спричиняє визначений юридичний наслідок. Це неодмінно призведе до того, що ту саму емісію цінних паперів ми маємо розглядати як один юридичний склад, незважаючи на те, що це стадійна процедура, в процесі здійснення якої створюються умови безпосередньо для емісії цінних паперів.

Зважаючи на викладене, вбачається, що існування складних процедур накопичення юридично важливих обставин для спричинення визначених юридичних наслідків, в яких окремі стадії не становлять самостійної цінності у відриві від всього процесу, створює підґрунтя для розмежування простих та складних юридичних фактів як підстав виникнення цивільних правовідносин. У такому разі простим юридичним складом варто вважати юридичний факт і умови його настання завершенням процедури, яка призводить до спричинення

відповідного юридичного наслідку, а складним – систему власне юридичних фактів та їх умов, настання яких у певній послідовності і відповідно до визначеного порядку становить зміст всієї процедури, завершення якої спричиняє визначені юридичні наслідки, зокрема й у вигляді виникнення майнового цивільного правовідношення. Сама процедура, в такому разі, є формою динамічного утворення юридичного складу в правовій реальності як підстави виникнення цивільного правовідношення.

В юридичній літературі також виокремлюють третій тип зв'язку між структурними елементами юридичного складу, який називають альтернативним. Під ним розуміють два, три і більше юридичних факти, які є самостійними та незалежними один від одного та породжують одні й ті самі юридичні наслідки. Особливість такої альтернативної групи складу полягає в тому, що її елементи переважно визначаються в одній нормі права [10, с. 50]. У той же час особливості окресленої «конструкції» відповідних юридичних складів дозволяють стверджувати, що в такому разі йдеться не про характер зв'язків між структурними елементами юридичного складу, а про спосіб викладення матеріалу в нормі права, побудови гіпотез та диспозицій правових норм. Адже юридичні склади ми переважно розглядаємо в контексті моделі причинно-наслідкового зв'язку і в ключі обставини, що вже настали або можуть настати в правовій реальності. Звідси слідує, що до визначеного юридичного наслідку може призводити одна або інша підстава, що утворює один чи інший юридичний склад. За участю одних і тих самих учасників правовідносин юридичний наслідок буде спричинено тією підставою, що настала раніше. Тому про існування альтернативного юридичного складу ми можемо стверджувати лише в контексті побудови нормативної моделі, однак не в контексті юридичних обставин, що настають у правовій реальності.

Висновки. Підбиваючи підсумки, необхідно констатувати, що з точки зору нормопроектувальної техніки юридичний склад є досить складним утворенням, елементи якого можуть перебувати в різних зв'язках між собою. Від законодавця і запроваджених ним моделей причинно-наслідкового зв'язку залежить структура складу, взаємозв'язки між його елементами і значення послідовності накопичення для загального результату.

І все ж доволі часто зафіксувати правову модель причини й наслідку в межах одного нормативного положення не вдається, зокрема це пов'язано з ситуаціями, які потребують ретельної регламентації, поділу процесу на окремі стадії з їх взаємозв'язком між собою. Утворення таких процедур необхідне для забезпечення прав та обов'язків суб'єктів цивільного права, створення умов для їх належної реалізації та виконання. У такому разі зобразити причину певного юридичного наслідку як юридичного факту та його умов не видається можливим. Тому в цих випадках зміст юридичного складу може значно збільшуватись і включати в себе цілі процедури. З цього приводу справедливо зазначив І.В. Баби́чев: «У реальності будь-який об'єкт-система тисячами ниток (відносинами різної природи та змісту) пов'язаний з іншими об'єктами-системами» [11, с. 29]. Однак, якщо відповідні системи за умови їх розгляду в динамічному аспекті не мають самостійної власної мети й спрямовані переважно на досягнення загального результату, до якого прагнуть й інші системи, і без зв'язків між цими системами цього результату досягти неможливо, що має місце при розгляді окремих стадій одного процесу, то вбачається, що ці системи (стадії одного процесу) являють собою частину більшої за обсягом метасистеми – юридичного складу.

Список використаних джерел:

1. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 128 с.
2. Исправительно-трудовой кодекс РСФСР: по состоянию на 18 декабря 1970 г. URL: <http://base.garant.ru/1302500>.
3. Постанова Вищого господарського суду України від 6 листопада 2013 р., у справі № 910/6303/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34714271>.

4. Жила А.С. Притримання як спосіб забезпечення зобов'язань. Акт. пробл. держави і права. 2008. Вип. 38. С. 194–198.
5. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та. 1949. 144 с.
6. Гордєєв В.В. Поняття та зміст фактичного складу. Наук. Вісн. Чернів. ун-ту: Правознавство. 2011. Вип. 597. С. 45–49.
7. Тарасова А.Г. Юридическая процедура как средство обеспечения реализации прав и свобод человека и гражданина. Вестник Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5. Юриспруд. 2011. № 2 (15). С. 258–265.
8. Афаунова Ф.А. Эмиссия акций как основание возникновения и изменения корпоративных правоотношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2014. 273 с.
9. Міндарьова М.Ю. Облігації як об'єкт цивільного обороту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2015. 221 с.
10. Гордєєв В.В. Фактичний склад: поняття, зміст і критерії класифікації. Держава і право. 2012. Вип. 55. С. 48–54.
11. Баби́чев И.В. Системно-структурный подход к исследованию юридических конструкций (на примере муниципально-правовых систем). Гос-во и право. 2009. № 9. С. 27–37.

